

*Присвячується 20-річчю економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

**ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК
ПРАВОТВОРЧОСТІ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

За редакцією
доктора філософських наук, к.ю.н., професора, академіка,
Заслуженого діяча науки і техніки України
В.П. Плавича

Одеса
Фенікс
2018

УДК 340.114:316.422
Ф796

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 2 від 31.10.2017 року)

Рецензенти:

Харитонов Є. О. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України;

Боринштейн Є. Р. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

Миколенко О. І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та господарського права економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Цибра М. Ф. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Ф796 Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. – Одеса: Фенікс, 2018. – 348 с.
ISBN 978-966-928-222-4

Монографія підготовлена колективом авторів, вчених у галузі теорії держави і права та міжнародного права. Досліджуються теоретичні засади особливостей і тенденцій розвитку сучасної правотворчості в умовах трансформації суспільства. Розкриваються закономірності та методологія наукового пізнання сучасної правотворчості, сучасні підходи до виявлення її поняття, змісту та особливостей. Особливу увагу приділено міжнародній правотворчості, гармонізації законодавства України із законодавством держав-членів ЄС.

Колективна монографія буде корисною для докторантів, аспірантів, магістрів, науковців, а також широкому колу читачів, що цікавляться зазначеними проблемами.

Монографія підготовлена в рамках НДР: «Особливості і тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства» за темою № 249, Наказ 215-18 від 23.01.2013 року (державний реєстраційний номер – 0113U003317, період виконання НДР 2013-2017 рр.).

УДК 340.114:316.422

ISBN 978-966-928-222-4

© Кол. авторів, 2018

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

О. І. Домбровський – к.і.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ I).

В. П. Плавич – д. філос. наук, к.ю.н., професор, академік, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ II; V).

І. В. Борщевський – к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ III).

Р. С. Прігченко – ст. викладач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ IV).

О. Д. Гринь – к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ VI).

Є. Г. Бобрешов – к.ю.н., помічник судді Малиновського районного суду міста Одеси (розділ VII).

О. І. Донченко – к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ VIII).

А. С. Ткачук – к.ю.н., старший викладач кафедри економіки, права та управління бізнесом Одеського національного економічного університету, адвокат (розділ IX).

О. О. Нігрєєва – к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ X).

М. А. Мурчин – аспірант кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ ім. І. І. Мечникова, адвокат (розділ XI).

Є. Д. Стрельцова – к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова (розділ XII).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА	3
ЧАСТИНА ПЕРША. ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ЯВИЩЕ ПРАВОВОЇ ДІЙСНОСТІ	
Розділ I. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЗАКОНОДАВСТВА В ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917 – 1920 рр.)	9
<i>(О. І. Домбровський)</i>	
Розділ II. СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНИХ АКТИВ-ЗАКОНІВ І ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД	29
<i>(В. П. Плавич)</i>	
ЧАСТИНА ДРУГА. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	
Розділ III. РОЛЬ НЕТРАДИЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В ПРАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	59
<i>(В. І. Борщевський)</i>	
Розділ IV. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ФОРМИ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ....	95
<i>(Р. С. Прітченко)</i>	
Розділ V. ФЕНОМЕН ДУШІ АБО ЕНЕРГОІНФОРМАЦІЙНА СУТНІСТЬ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ: В РАМКАХ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО	112
<i>(В. П. Плавич)</i>	
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ	
Розділ VI. ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСОВНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВИХ НОРМ	133
<i>(О. Д. Гринь)</i>	
Розділ VII. СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	166
<i>(Є. Г. Бобрешов)</i>	

Розділ VIII. ОСОБЛИВОСТІ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАВОТВОРЧОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	200
<i>(О. І. Донченко)</i>	
Розділ IX. ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОТВОРЧОСТІ.....	239
<i>(О. С. Ткачук)</i>	
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
Розділ X. ПРАВОТВОРЧІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ	267
<i>(О. О. Нігреєва)</i>	
Розділ XI. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ І ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	294
<i>(М. А. Мурчин)</i>	
Розділ XII. УНІФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЙОГО НОРМ В ЗАКОНОДАВСТВО ДЕРЖАВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	314
<i>(Є. Д. Стрельцова)</i>	
ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ	339
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	345

Ткачук Альона Сергіївна
к.ю.н., старший викладач
кафедри економіки, права
та управління бізнесом ОНЕУ,
адвокат

ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Побудова громадянського суспільства, демократичної, правової держави безпосередньо пов'язана із розвитком правової свідомості і правової культури. Саме ці категорії є соціальною гарантією дії верховенства закону в суспільстві. Правосвідомість і правова культура, високий рівень захищеності прав і свобод громадян завжди були системоутворюючим фактором правової демократичної держави.

У монографії ми доводимо, що правосвідомість і рівень правової культури громадян впливають на формування правової держави, та з'ясовуємо, як саме відбувається цей вплив. Ми виділяємо ознаки правової держави, які безпосередньо пов'язані із правосвідомістю та рівнем правової культури громадян. Визначаємо, чи можна за рахунок підвищення правосвідомості та правової культури населення поліпшувати та оптимізувати роботу органів державної влади. Досліджуємо німецький досвід лобіювання законопроектів.

Об'єктами наукового дослідження виступають правосвідомість, правова культура та правова держава. Предметом – вплив правосвідомості та правової культури на становлення правової держави.

Цю проблему досліджували такі вчені: В. В. Копейчиков, С. С. Алексєєв, В. В. Лазарєв, Є. В. Назаренко, Б. О. Кістяківський, Ю. М. Дмитрієнко, Л. В. Твердохліб, К. Т. Бельський, П. М. Рабінович, І. О. Ільїн, В. О. Тацій, Л. В. Петрова. Але, зважаючи на актуальність теми, ми вважаємо доцільним ще раз проаналізувати напрями впливу правосвідомості та правової культури на формування правової держави, визначити сучасний стан проблеми та її динаміку.

Ми дослідили, наскільки вагомим є вплив правової свідомості й правової культури на формування правової держави та як саме за рахунок їх підвищення можна оптимізувати роботу державних органів. Виділили соціально-змістовні й формальні ознаки правової держави, які залежать від рівня правосвідомості та правової культури населення.

Правова держава – це форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. У правовій державі всі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом. Це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Правосвідомість – це сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за допомогою яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики¹.

Правова культура – це знання і розуміння права, виконання його вимог. Вона включає в себе правосвідомість.

Торкаючись питання ознак правової держави, назвемо лише ті з них, які безпосередньо стосуються рівня правосвідомості та правової культури громадян. По-перше, врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу – особі дозволено все, що прямо не заборонено законом. Звичайно, що закон не регулює абсолютно всі ситуації, які можуть відбутися у житті громадян. Існують моменти, коли людина повинна сама обрати модель поведінки. І саме тут важливо те, який у неї рівень правосвідомості та правової культури.

Статистика свідчить, що особа утримується від скоєння злочину не тому, що знає, що його склад передбачений у кримінальному кодексі, а тому, що сама вважає це діяння недостойним, таким, що суперечить її моральним принципам. Виходячи з

¹ Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 533.

цього, можна стверджувати, що рівень злочинності в країні більшою мірою залежить від рівня правосвідомості та правової культури громадян, ніж від жорстокості покарання за злочинні діяння.

Доречно згадати цитату французького юриста Ж. Карбоньє: «Якщо людина володіє розвинутою правосвідомістю, то чи настільки їй потрібна інформація про закон. З такою правосвідомістю громадянин здатний сам зрозуміти, що є законним»².

По-друге, зазначимо таку ознаку правової держави, як наявність взаємної відповідальності між особою і державою. Ця ознака підкреслює, що ані держава, ані громадянин не можуть вчиняти безвідповідальні дії. Кожне рішення повинно бути виваженим і розумним. Така ознака правової держави свідчить, що як правова культура впливає на процес державотворення, так само і діяльність державних органів формує правосвідомість населення. Центральні органи виконавчої влади повинні здійснювати відповідну частину державної влади на засадах розумності й справедливості. Однак, безумовно, визначальними чинниками застосування такого підходу у цій сфері суспільного життя є особиста правова культура всіх осіб, які складають апарат конкретно взятого центрального органу виконавчої влади, та чітке визначення на відповідному рівні меж його повноважень.

На формування правової свідомості й правової культури впливає увесь процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами України, стан законності і правопорядку.

Провідну роль у цій діяльності відіграє законодавча влада. Уряд України, центральні та місцеві органи виконавчої влади повинні забезпечувати належне виконання рішень законодавчої влади. Таке виконання передбачає високий рівень правосвідомості осіб, які залучаються до нього. Їх діяльність має бути максимально спрямованою на забезпечення такого правопорядку в державі, за яким законопроекти готуються належно (на підставі відповідних науково-практичних результатів) і належно виконуються.

Щодо сучасного аспекту утвердження правової культури, то необхідність

² Карбоньє Ж. Юридическая социология / Карбоньє Ж. ; пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – С. 145.

підвищення її рівня та рівня правосвідомості громадян України зумовлюється становленням нашої держави як демократичної та правової, а також формуванням засад громадянського суспільства. Ефективна реалізація зазначених факторів на сучасному етапі державотворення залежить від рівня їх законодавчого утвердження.

Ці фактори були покладені в основу прийняття Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України³, мета якої – підвищення рівня правової культури та вдосконалення правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування поваги до права⁴. На жаль, більшість дослідників вважає, що рівень правової культури українських громадян досі залишається на невисокому рівні. Через те, що їх правосвідомість оперує здебільшого псевдоправовими категоріями, гальмується і процес побудови правової держави. У разі якщо програма максимально наблизиться до своєї мети, це поліпшить роботу державних органів. Адже, якщо рівень правосвідомості та правової культури громадян розвинутий, відповідно відбувається набагато менше порушень права, скоюється менше злочинів, таким чином, відбувається оптимізація роботи державних органів.

До основних ознак, за якими державу можна було б визначити як правову, належить і наявність у всіх громадян правової культури⁵. Ця ознака детермінується активною участю громадян у суспільно-політичному житті, оскільки побудова правової держави неможлива без їх юридичної поінформованості, правової культури. Остання включає в себе знання права, повагу до закону, готовність виконувати закон, уміння користуватися законодавством у практичному житті.

На думку науковців, якщо взяти соціальну матрицю поведінки людини з погляду її правової культури, то на найнижчому щаблі основним мотивом буде страх покарання, на середньому – очікування вигоди, а на найвищому має бути гармонія, співзвучна діючій системі нормативної регуляції, де органічно

³ Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – С. 36–44.

⁴ Правова культура як феномен сучасної правової дійсності: наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / склад. : А. Вінницька, Т. Петруня, Є. Руденко ; ред. Л. Голубенко ; Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гмирьова. – Миколаїв, 2009. – С. 3.

⁵ Державне управління : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка ; Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України. Ін-т пробл. держ. упр. та місцевого самоврядування. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – С. 146–147.

поєднуватимуться юридичні, моральні та інші соціальні імперативи⁶.

Верховенство закону означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не має права скасовувати або змінювати прийнятий закон. Усі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Йдеться про визначальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя (державних і недержавних організацій, громадян). Верховенство закону і права – на наш погляд, одна з найважливіших ознак правової держави. Ми вважаємо, що соціальною гарантією цієї ознаки виступають саме правосвідомість та правова культура. Головними елементами правової культури, що активно впливають на реалізацію верховенства правового закону, є наукове правове мислення та наукова правосвідомість у взаємодії з правовим мисленням та правосвідомістю безпосередніх учасників законотворчого процесу, представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, партій та окремих громадян. На основі наукового правового мислення та наукової правосвідомості можливе вирішення суттєвого завдання правової держави – досягнення адекватного рівня правової культури та формування ідеалу особистості, яка поважає правовий закон, визнає його верховенство у всіх сферах суспільного та особистого життя та, реалізуючи свої права і свободи, сприяє разом з державою та громадянським суспільством підтриманню режиму законності та реалізує верховенство права в Україні⁷.

До формальних ознак правової держави належить неухильне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя: державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Ця ознака прямо залежить від рівня правосвідомості та правової культури цих учасників.

Спинимось детальніше на понятті правосвідомості. Правосвідомість є однією з найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою, філософією. Це об'єктивно

⁶ Мадіссон В. В. На шляху розроблення методології філософії приватного права / В. В. Мадіссон // Право України. – 1998. – № 6. – С. 95.

⁷ Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / А. В. Грищенко. – К., 2002. – С. 15–16.

існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, ставлення громадської групи та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи⁸.

Правосвідомість, на відміну від політичної та інших видів суспільної свідомості, становить більш чітку, визначену та жорстку систему поглядів і уявлень, тому що вона базується на нормах права, які є конкретними й однозначними правилами поведінки, передбаченими державою⁹.

Цікаво, що правосвідомість ніколи в історії не виступала єдиною для всього суспільства. Вона завжди була обмежена парадигмою конкретно-історичного правосприйняття, правовою дійсністю. Сучасні правознавці не можуть змінити правові акти, що були чинні у минулому, вони можуть лише дати сучасну оцінку актам того часу. Тому будь-яка правова свідомість є завжди конкретно-історичною¹⁰.

Без розвинутої суспільної правосвідомості та високої правової культури неможливе право, а без права – немає правової демократичної держави. Таким чином, теоретичне дослідження становлення цих явищ, виокремлення їх основ мають органічно вплітатися у діяльність центральних органів виконавчої влади при реалізації ними державної влади, тобто впливати на формування правової держави.

На жаль, сфері правового усвідомлення дійсності громадян (правосвідомості) притаманні різноманітні деформації. Вони спотворюють правові установки населення, їхні почуття і переконання в правовій галузі, втручаються в правовий світогляд, правову ідеологію громадян, руйнуючи основи державного устрою. Щоб запобігти цьому процесу, громадянам слід вивчати закони і їх роль, дотримуватися вимог законодавства та постійно підвищувати свій рівень правової культури¹¹. У свою чергу держава повинна створювати всі належні умови для здорової

⁸ Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания / Новгородцев П. И. ; РАН. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1997. – С. 123.

⁹ Васильев А. В. Теория государства и права : курс лекций / Васильев А. В. – М. : Флинта : МПСИ, 2006. – С. 117–118.

¹⁰ Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 121.

¹¹ Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки / А. С. Ткачук // Актуальні проблеми політики. – 2011. – № 43. – С. 56–57.

правосвідомості українських громадян: затверджувати державні програми щодо правового виховання населення, поліпшувати якість правової освіти молоді, гарантувати громадянам захист і реалізацію їх законних прав, забезпечувати вільний доступ до правової інформації, піклуватися про матеріальне становище громадян, тобто робити все можливе, щоб людина почувалася захищеною.

Говорячи про такий органічний пласт людського існування, як право, правосвідомість та правова культура, неможливо оминати питання їх ролі та місця у такій державі, яка називається правовою.

Ми довели, що правосвідомість та правова культура впливають на формування правової держави, виступають її передумовою. Закріплення у Конституції та інших законах основних прав людини, високий авторитет закону, врегулювання відносин між особою та державою на підставі загальнодозвільного принципу – «особі дозволено робити те, що прямо не заборонено законом», взаємовідповідальність особи та держави, наявність у всіх громадян високої правової культури, яка включає в себе знання чинного законодавства та вміння і навички його використання, неухильне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя – все це ознаки правової держави.

Можна стверджувати, що правосвідомість та правова культура є повноцінними ознаками правової держави поряд із розподілом влади на законодавчу, виконавчу та судову, наявністю Конституційного Суду тощо. Підвищення рівня правосвідомості та правової культури поліпшує темпи побудови правової держави, зміцнює її апарат та сприяє розвитку усіх сфер державного управління¹².

Перспективою подальшого дослідження теми вбачаємо розроблення напрямів оптимізації процесу формування правосвідомості та підвищення рівня правової культури населення, а відтак, зміцнення правової держави.

Правосвідомість – схвальна або негативна реакція людей на щойно прийняті закони, на конкретні проекти нормативних актів тощо. Їй належить значна роль у

¹² Ткачук А. Роль правосвідомості та правової культури у формуванні правової держави / А. Ткачук // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 425.

різноманітних сферах правового життя. Вона становить внутрішню ідеальну детермінанту будь-якої юридичної діяльності, зокрема, в правотворчій діяльності при створенні юридичних приписів¹³.

Правосвідомість відіграє важливу роль у вдосконаленні й розвитку правового життя суспільства. Вона виступає необхідним фактором під час створення норм права. Адже правові норми формуються в процесі свідомої вольової діяльності правотворчих органів. Перед тим як отримати вираження в юридичних нормах, певні інтереси і потреби людей проходять через волю і свідомість індивідів, що створюють правові норми. Тому якість правових норм, їх відповідність потребам суспільного розвитку тісно пов'язані з правовими уявленнями, рівнем правосвідомості тих, хто створює правові норми. Таким чином, правосвідомість виступає важливим фактором розвитку законодавства, стабільності правопорядку, реальності прав і свобод громадян¹⁴.

Правова ідеологія, як структурний елемент правосвідомості, охоплює весь прошарок правотворчості і правозастосування, вона містить ідеї, концепції, оцінку перспектив розвитку права, цілі й завдання прийняття правових актів, основні правові принципи, конкретний зміст правового регулювання.

Тверде засвоєння вимог законодавства свідчить про те, що воно активно виконує роль провідника правових ідей. Набираючи форми закону або іншого нормативного акта, правові ідеї перетворюються на загальнообов'язкові вимоги.

Розглянемо вибірково ті ознаки правосвідомості, які підтверджують той факт, що правосвідомість безпосередньо впливає на нормотворчу діяльність держави. По-перше, правосвідомість відображає юридичну дійсність, тобто все, що існує і діє в сфері права (правотворчість, правозастосування, правопорядок, діяльність правоохоронних органів, законодавство на всіх його рівнях тощо). По-друге, правосвідомість впливає на право і юридичну дійсність з позицій правової ідеології і

¹³ Кулапов В. Л. Теория государства и права : [учебник] / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – С. 180.

¹⁴ 14. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : [учебник для высших учебных заведений]. – [4-е изд., испр.] / Хропанюк В. Н. ; под ред. В. Г. Стрекозова. – М. : Омега-Л, 2010. – С. 201–202.

правової психології, що призводить до зміни права і юридичної дійсності¹⁵. Ці ознаки доводять вплив правосвідомості на правотворчість.

Також дослідження охопило і функції правосвідомості, серед яких є і правотворча, яка виявляється в тому, що правосвідомість знаходить своє об'єктивування, вираження, закріплення у праві. Нормативно-правові акти виступають як форми зовнішнього виразу правосвідомості суспільства в цілому і правотворчих органів держави зокрема.

Правосвідомість як найважливіша складова належить до системи регулювання безпосередньої поведінки людей у правовій сфері¹⁶. Правосвідомість виступає ідеологічним і соціально-психологічним фактором функціонування всієї системи правового регулювання, звідки й впливає регулятивна функція. Вплив правосвідомості на соціально-правову дійсність не обмежується тим, що вона, досягаючи відомого ступеня узагальненості, виступає як ідейне джерело норм права¹⁷.

Однією із основних властивостей людської свідомості є властивість передбачати майбутнє, випереджати розвиток об'єктивного світу. Ця особливість свідомості має дуже важливе значення для правотворчості. Це дає змогу створювати юридичні закони, які не лише відображають існуючий рівень розвитку суспільних відносин, а й спрямовують їх розвиток, тобто дає можливість ставити мету, передбачати результат¹⁵. Тому деякі науковці, зокрема А. В. Васильєв, класифікуючи правосвідомість за таким критерієм, як участь у правотворчості, виділяють прогностичну (майбутню) та практичну (реальну) правосвідомість¹⁸. Пояснюючи значення прогностичної правосвідомості, вони говорять, що вона діє до створення права, тобто виступає теоретичною передумовою правових норм.

Правосвідомість виконує властиву їй нормативно-прогностичну функцію, оскільки бере участь не тільки у творенні норм права, а й у визначенні необхідності

¹⁵ Радько Т. Н. Теория государства и права : [учебник]. – [2-е изд.] / Радько Т. Н. – М. : Проспект, 2009. – С. 624., С. 616.

¹⁶ Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб./ Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 429–432.

¹⁷ Оніщенко Н. М. Вступ до теорії правових систем : [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук, В. С. Журавський, В. І. Тимошенко, С. В. Бобровник; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; За заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука – К. : Юридична думка, 2006. – с. 148.

¹⁸ Васильєв А. В. Теория государства и права : курс лекций / Васильєв А. В. – М. : Флинта : МПСИ, 2006. – С. 120.

регулювання тих чи інших соціальних процесів, суспільних відносин правом, у визначенні кола прав і обов'язків учасників правовідносин, у виборі способу правового регулювання та виступає ідейним джерелом права.

Творчий характер людської свідомості зобов'язує юристів розробляти властиві правосвідомості елементи передбачення, з якими безпосередньо пов'язане визначення найбільш ефективних шляхів і форм правового регулювання суспільних відносин. Діюче право і правосвідомість перебувають у нерозривному зв'язку. Право відображає ту частину правосвідомості, яка у встановленому порядку проголошена від імені держави. Правосвідомість – це ще можливе, а не дійсне (об'єктивоване у відповідній формі) право. Набуваючи в нормах права загальнообов'язкового характеру, правосвідомість нібито трансформується в інше якісне явище: перетворюється із форми суспільної свідомості на форму юридичного буття¹⁹. Ці аргументи яскраво підкреслюють вплив правосвідомості на нормотворчу діяльність держави.

Правосвідомість за своєю природою – це усвідомлення права, а не почуття, емоція чи інстинкт, це – необхідний засіб створення та розвитку законодавства. Вона тісно пов'язана із законністю: з одного боку, правосвідомість створює необхідні умови для здійснення та зміцнення законності, а з другого – законність впливає на розвиток та зміцнення правосвідомості²⁰. Окрім нормотворчої, правосвідомість відіграє важливу роль у правозастосовній діяльності. Для правильного застосування норм права необхідно зрозуміти цю норму, розібратися у фактичних обставинах кожного окремого випадку, зрозуміти ту життєву ситуацію, у якій виникло питання застосування норми права, надати правильну оцінку цьому діянню. Усе це можна зробити лише за наявності розвинутої правосвідомості в тих осіб, які застосовують право.

Правова наука створює теоретичні концепції, які відображають закономірності розвитку правової надбудови; виступає основою для правової політики та ідеології;

¹⁹ Радько Т. Н. Теория государства и права : [учебник]. – [2-е изд.] / Радько Т. Н. – М. : Проспект, 2009. – с. 616–617.

²⁰ Оніщенко Н. М. Вступ до теорії правових систем : [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук, В. С. Журавський, В. І. Тимошенко, С. В. Бобровник; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; За заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука – К. : Юридична думка, 2006. – С. 147

містить методологію вивчення державно-правової надбудови; формулює пропозиції щодо шляхів удосконалення права²¹.

Становлення і розвиток правових ідей необхідно досліджувати на різних рівнях. Кожен рівень охоплює різні прошарки суспільства. Перший рівень охоплює професіоналів, спеціалістів, вчених. На цьому рівні правова ідея зароджується і формується. Другий – це рівень груп і прошарків населення. На цьому рівні у ідеї з'являються прихильники і супротивники. Третій рівень розвитку правових ідей – це рівень законодавця, практика (правозастосування). На цьому етапі ідея втілюється в норми права і переходить на стадію практичної реалізації²².

Специфічна риса правосвідомості як складової механізму правового регулювання полягає в тому, що її роль не обмежена лише однією стадією правового впливу. Правосвідомість залучена і до стадії правотворчості, і до стадії реалізації права. Правосвідомість тією чи іншою мірою присутня в усіх елементах механізму правового регулювання – нормах права, правовідносинах, актах реалізації права²³.

Зміст правосвідомості визначає, якими повинні бути діючі норми права і практика їх реалізації. Правосвідомість співвідносить законодавство з реально існуючими суспільними відносинами, інтересами класів, різноманітних груп і прошарків населення, їх етичними уявленнями. Поза правосвідомістю не можуть ані виникати, ані функціонувати не лише правові норми, а й будь-які інші правові явища²⁴.

Для того, щоб визначити межі впливу правосвідомості на діяльність держави, зокрема нормотворчу діяльність, варто розглянути правосвідомість у контексті правової системи. Встановивши вплив правосвідомості на правову систему, ми з'ясуємо, за рахунок чого вона впливає на нормотворчу діяльність держави, адже остання є складовою правової системи.

²¹ Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : [учебник] / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003 – С. 432

²² Дробязко С. Г. Общая теория права : [учеб. пособие для вузов] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – [3-е изд., исправл. и дополн.] – Мн. : Амалфея, 2009. – С. 386.

²³ Теория государства и права: [учебник]. – [3-е изд., перераб. и дополн.] / отв. ред. В. Д. Перевалов. – М.: Норма, 2008. – С. 208.

²⁴ Общая теория права и государства : [учебник]. – [3-е изд., перераб. и дополн.] / под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 2003. – С. 42.

Правова система – це система всіх специфічних юридичних явищ, характерних для певної держави чи групи держав. Національна правова система – конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов'язаних правових явищ і юридичних засобів певного суспільства. Визначальними організуючими принципами правової системи є: цілісність, системність, комплексність і функціональність. Взаємодія цих принципів сприяє існуванню й функціонуванню правової системи²⁵.

Правову систему складають:

- 1) різноманітні правові акти: нормативно-правові, акти тлумачення і застосування норм, а також діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів;
- 2) різноманітні види та прояви правосвідомості;
- 3) стан законності та його деформації, тобто акти правомірної і неправомірної поведінки.

Узагальнюючи різні погляди щодо елементного складу структури правової системи, вчені виділяють такі її підсистеми, як: інституціональна, нормативна (регулятивна), ідеологічна, функціональна, комунікативна. Таким чином, поняття «правова система» включає в себе, по суті, всі правові явища: правотворчість, правосвідомість, правореалізаційну діяльність і правовідносини, правову ідеологію. У змісті правової системи велике значення мають правова свідомість, правова культура, розгляд явищ не тільки з вузької державної позиції, а й тлумачення в ширшому колі позапозитивних правових феноменів – цінностей. Особливе місце в структурі правової системи належить правовій свідомості й правовій культурі²⁵.

Правосвідомість як складова правової надбудови відіграє поряд із правом активну роль у суспільному житті. Вона містить як усвідомлення суспільством, класом, соціальною групою, індивідом потреби в загальнозначущих правилах поведінки, які повинна встановити держава, так і оцінку справедливості (або несправедливості) діючого правового порядку, перспектив, напрямів подальшого

²⁵ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Оніщенко Н. М. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 71, С. 67–68.

розвитку права²⁶. Правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань і ціннісного ставлення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значущих ситуаціях. Вона є джерелом правової активності й внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки чи механізму її здійснення²⁷.

Ми встановили, що правова система складається із різноманітних правових актів, а також діяльності відповідних суб'єктів зі створення таких актів. Доречним вважається згадати тут таке поняття, як юридичний мотив волі, що характеризує правосвідомість ідеологів політичних сил, що перебувають при владі. Це особлива ідеологічна форма усвідомлення людьми потреб та інтересів у суспільстві, свідоме прагнення і вимога опосередкувати суспільні відносини нормами права. Для того, щоб отримати санкцію закону, економічні факти в кожному окремому випадку повинні набрати форми юридичного мотиву²⁶. Із цього можна зробити висновок, що без правосвідомості неможливі правотворчість і право, а отже, і правова система. Однак важливо пам'ятати, що право створюється не правосвідомістю, а матеріальними умовами життя суспільства. Правосвідомість лише опосередковує цей процес. Право і правосвідомість взаємодіють між собою. Діюче право впливає на правосвідомість, створює уявлення членів суспільства про їхні права і обов'язки, правопорядок. І навпаки, правосвідомість впливає на право, зумовлює нормотворчу діяльність держави.

Діюче у суспільстві право оцінюється в суспільній та індивідуальній свідомості з погляду справедливості або несправедливості. В останньому випадку формуються уявлення про необхідність удосконалення правової системи. Отже, правосвідомість є своєрідним індикатором стану сформованості правової системи.

У процесі дослідження ми встановили, що правосвідомість і правова система мають спільні риси. До складу правової системи належать нормативно-правові акти, правові установи, правотворчі органи, різновиди правосвідомості, стан

²⁶ Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : [учебник] / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003 – С. 430-431.

²⁷ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Оніщенко Н. М. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 68.

законності тощо. Правосвідомість – складова суспільної й індивідуальної свідомості, об'єктами якої є законодавство в цілому, окремі акти і норми, права, свободи і обов'язки особистості й інших учасників правовідносин, правозастосовні акти, правомірна та протиправна поведінка, правопорядок і законність та ін.²⁸ Як бачимо, правосвідомість є складовою правової системи, і одночасно об'єктами правосвідомості виступають складові елементи правової системи. До того ж правосвідомість передбачає оцінку діючого права в цілому та окремих законів, юридичних норм, юридичних дій, рішень. Правосвідомість пов'язана з переживаннями людей, їх почуттями і емоціями щодо діючого законодавства і практичного застосування законів. Правосвідомість визначається реальними умовами життя суспільства, рівнем правопорядку та законності, діяльності державних органів, посадових осіб і громадян у галузі правових відносин²⁹. Це свідчить про те, що між правосвідомістю та правовою системою існують стійкий зв'язок та взаємозалежність, вони тісно переплітаються і впливають одна на одну.

Слід підкреслити, що правовій свідомості властивий активний характер. У теперішній час їй належить значна роль у різноманітних галузях правового життя:

- у правотворчій діяльності при створенні юридичних норм;
- у правозастосовній практиці державних органів і посадових осіб під час вирішення конкретних життєвих ситуацій;
- у процесі вибору варіанта поведінки всіма суб'єктами правовідносин;
- при безпосередньому регулюванні деяких відносин, коли за відсутності необхідної норми (прогалини у праві) правозастосовник керується власною правосвідомістю³⁰.

Ми дійшли висновку, що правова система поєднує в собі три основні вектори: нормативний, організаційний та ідеологічний. Нормативний бік системи становлять норми, принципи та інститути права. До організаційного елементу слід віднести

²⁸ Иванов А. А. Теория государства и права : [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»]. – [2-е изд., перераб. и дополн.] / Иванов А. А. ; под ред. В. П. Малахова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2009. – С. 237.

²⁹ Васильев А. В. Теория государства и права : курс лекций / Васильев А. В. – М. : Флинта : МПСИ, 2006. – С. 117.

³⁰ Летушева Н. И. Теория государства и права : [учебник для студ. сред. проф. учеб. заведений]. – [4-е изд., испр. и дополн.] / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – С. 154.

правові установи. Ідеологічний елемент охоплює правові погляди, ідеї, уявлення, тобто правосвідомість. Ми встановили, що правосвідомість стосується кожного елемента правової системи, а відтак безпосередньо впливає і на нормотворчу діяльність держави.

Як зазначалося, право і правосвідомість не створюють одне одного. Вони формуються об'єктивними умовами і взаємодіють одне з одним. Діюче право впливає на правосвідомість, створює уявлення членів суспільства про їх права і обов'язки, про належний правопорядок. І навпаки, правосвідомість впливає на діюче право, визначає практику правозастосування в інтересах політичних сил, що належать до владних структур, зумовлює нормотворчу діяльність держави³¹.

Правосвідомість є незмінним супутником права, хоча в своєму розвитку може випереджати право, може адекватно відображати правові вимоги, а може відставати від окремих напрямів правового розвитку. Однією з найважливіших особливостей правосвідомості є її здатність випереджати право. Перш ніж з'явиться закон, через волю і свідомість законодавця повинні пройти вимога, бажання, необхідність цього закону. Інакше кажучи, спочатку з'являється усвідомлена необхідність у виданні закону, а потім – вже сам закон. Саме ця усвідомлена правова необхідність видати закон є складовою правосвідомості³².

Виникаючи до або після права чи разом з ним, правосвідомість супроводжує право протягом усієї правової історії, всього існування державно-організованого суспільства. Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні, але водночас впливає на функціонування і розвиток правової системи³³.

Лексично (за своєю морфологією) термін «правосвідомість» утворений поєднанням двох слів «право» і «свідомість». Простежується тісний зв'язок цих складових. Поняття правосвідомість прямо відповідає на питання: як право

³¹ Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : [учебник] / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003 – С. 431.

³² Радько Т. Н. Теория государства и права : [учебник]. – [2-е изд.] / Радько Т. Н. – М. : Проспект, 2009. – С. 625.

³³ Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 532.

сприймається, усвідомлюється, оцінюється, інтерпретується суб'єктом, як він ставиться до права. Це стосується, звичайно, і колективних суб'єктів, суспільства в цілому. Якщо не було б права, не було б і правосвідомості. І, навпаки, якщо існує правосвідомість, це свідчить про те, що існує й об'єкт її відображення – право. Онтологічно вони неподільні.

У практичній площині право і правосвідомість також впливають одне на одного. З одного боку, право виступає фундаментом, основою і джерелом формування правосвідомості, постійно живить її; з другого – правосвідомість впливає на право, його розвиток, удосконалення, підвищення ефективності. Ці категорії глибоко корелятивні (взаємозалежні).

Правосвідомість активно «втручається» у законотворчість, правореалізацію, юридичну практику, діяльність правових установ, державного апарату і його посадових осіб, зміцнення законності й правопорядку. В науковій літературі наводиться формула: правосвідомість існує «до», «після» і «паралельно» із правом (М. С. Малейн, Н. Л. Гранат та ін.). Загалом, це справедливе тлумачення, однак воно потребує, на наш погляд, певних застережень, тому що правосвідомість неможна відірвати від права і поставити поруч із ним; вона органічно вплітається у нього. Тому розвиваються вони не паралельно, а разом, підтримують і доповнюють одне одного³⁴.

Подібно до права правосвідомість є атрибутом, складовою правового життя суспільства і важливою категорією юридичної науки. В реальному житті окремих індивідів, групи людей можуть приймати або не приймати право, погоджуватись з його вимогами або діяти всупереч їм. Таке ставлення до права у людей визначається їх правосвідомістю. Правосвідомість засвідчує той факт, що право об'єктивовано не лише в нормах, законодавчих актах і поведінці його адресатів, воно існує у свідомості людей, відбивається у їх психіці у вигляді певних уявлень, знань, правових настроїв, думок, установок, ставлення до права. Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, відображення права у вигляді ідей,

³⁴ Матузов Н. И. Теория государства и права : [учебник]. – [3-е изд.] / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Дело АНХ, 2009. – С. 244.

поглядів на законодавство, права і свободи людини, законність і правопорядок у суспільстві. До складу правосвідомості входить оцінка діючого права в цілому і окремих законів, юридичних норм, юридичних дій, рішень. Правосвідомість пов'язана з переживаннями людей, їх почуттями й емоціями щодо діючого законодавства і практичного застосування законів.

Для того, щоб краще зрозуміти, як саме відбувається вплив правосвідомості на нормотворчу діяльність держави, розглянемо, як співвідносяться правосвідомість і зміст права. Походження, логіка розвитку і зміст всієї правової дійсності беззаперечно свідчать про те, що правові норми і система права в цілому – це результат «слідування» суб'єктів правосвідомості й правотворчості за найбільш значущими соціальними проблемами і протиріччями, за потребами суспільної практики. Власне, одним із найважливіших проявів цього об'єктивного процесу і виступають постійний розвиток і зміна правових уявлень, відповідних загальнообов'язкових правил поведінки, історично конкретних правових систем. Напевно, тільки в даному контексті всі правові, юридичні явища можуть бути усвідомлені як вираз соціальної необхідності й соціальної закономірності, як об'єктивно зумовлений атрибут суспільного розвитку³⁵.

Можна сказати, що проблема права в широкому і філософському сенсі слова – це, по суті, завжди лише питання нашого праворозуміння. Адже у власному сенсі слова так звана правова проблематика (до якої належать і питання практичної реалізації правових норм) – це продукт нашої свідомості, результат відображення і соціально-суб'єктивної інтерпретації реально існуючих соціальних закономірностей, тенденцій, зв'язків, відносин, суперечностей тощо. В науці існують різні визначення: «Право – це система норм», «Право – це нормативно виражена справедливість», «Право – це принцип формальної рівності». Саме слово «право», хоча воно і висловлює мовою багатьох народів певною мірою дещо загальне і в деякому сенсі щось закономірне, не випадкове, однак не має самостійного і тим більш принципового значення – головне тут вживання слова, той сенс, який

³⁵ Проблемы теории государства и права : [учебник].– [2-е изд., перераб. и дополн.] / под ред. М. Н. Марченко.– М. : Норма, 2008. – С. 390.

надається даному слову або терміну, ті реальні або уявні явища, які символізуються цим словом³⁵.

Водночас основне практичне і теоретичне значення праворозуміння і права полягає не в тому, що це одна із форм відображення і вираження реально існуючих явищ, речей (цей аспект можна назвати другорядним), а в тому, що наша свідомість – в даному випадку у формі правосвідомості – не лише відображає об'єктивний світ, а також створює його. Правові явища як продукт свідомості, конструкція будь-якої правосвідомості – результат нашої інтерпретації, нашого суб'єктивного розуміння, і тому це завжди щось неадекватне, нетотожне і в цьому сенсі дещо нове порівняно з «опанованими» свідомістю реальними явищами. Тому що з об'єктивних, гносеологічних причин, тобто через особливості людського пізнання і відображення реальності, свідомість людей і її продукти не можуть бути незалежним від особливостей самої свідомості відображенням реальності. Але головне – це практично неможливо, і це не відбувається з суб'єктивних причин. Соціальні суб'єкти не лише не можуть, а й не хочуть адекватного, справжнього відтворення власне наявної дійсності. Адже особливість правового освоєння дійсності полягає в іншому, а саме – в свідомо-вольовому, суб'єктивного характеру опосередкуванні її змісту. В правовій свідомості й правовому розвитку будь-якого суспільства неможна подолати соціально-суб'єктивний, суб'єктивно-ціннісний і при цьому завжди конкретно-історичний підхід (у сенсі об'єктивної обмеженості історичними рамками й обставинами будь-яких суб'єктів правосвідомості і правотворчості). Даний факт навряд чи можна заперечити, незалежно від того, про яке конкретне суспільство, державу і про який історичний етап їх існування ідеться. Безумовне визнання даної обставини має принципово важливе значення, особливо при вирішенні питання про можливий зміст правових норм і про його розвиток.

Безпосередній зміст правових норм прямо або опосередковано відбиває потреби та інтереси сукупного суб'єкта правотворчості, його прагнення досягти конкретних цілей; зміст відображає його розуміння суспільних і природних

³⁵ Проблемы теории государства и права : [учебник]. – [2-е изд., перераб. и дополн.] / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Норма, 2008. – С. 391.

закономірностей, тенденцій, оцінку досвіду минулого, теперішнього й уявлення про майбутнє. У змісті правових норм можуть бути виражені уявлення про соціальну справедливість, бажання слідувати релігійним, моральним, ідеологічним та іншим цінностям, ідеалам, переконанням, тій або іншій науковій теорії, тим або іншим правовим вченням, доктринам. На змісті правових норм можуть позначатися помилки, непорозуміння, симпатії й антипатії до конкретних осіб або процесів; вони можуть виражати чиєсь бажання залишитися при владі і містити в собі у зв'язку із цим нездійсненні обіцянки або просто обман, можуть бути наслідком компромісу, рекомендацій або тиску ззовні (наприклад, з боку інших держав або міжнародних організацій). Їх зміст може бути й очевидним вираженням свавілля, диктату, наслідком політичних, економічних і соціальних експериментів. Він може бути зумовлений запозиченням моделей правового змісту – добровільним або примусовим, з позитивними або негативними наслідками³⁵.

Варто зазначити, що думка про те, що зміст права здебільшого зумовлений економічними стосунками і причинами, означає спрощення юридичної реальності з точки зору її генезису і безпосереднього змісту. Власне економічна детермінація є не єдиним фактором і не завжди може мати визначальний, вирішальний характер у процесі правотворення, поступаючись іншим факторам.

Ідеологічна, суб'єктивно-ціннісна за своєю суттю ідея загальних, основних прав і свобод людини не може бути зведена лише до одного із специфічних проявів економічної детермінації (особливо саме щодо соціально-економічних прав людини) і виступає як відносно самодостатня цінність і орієнтир соціального розвитку, і головне – як значною мірою самостійний правоутворюючий і правозумовлюючий чинник. Відповідно до цього коригується економічне життя суспільства, і, зокрема, це проявляється в примусовому, суб'єктивно-вольовому, позаекономічному перерозподілі соціальних благ з метою забезпечення кожної людини мінімумом цих благ, що мають назву основних прав людини.

³⁵ Проблемы теории государства и права : [учебник]. – [2-е изд., перераб. и дополн.] / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Норма, 2008. – С. 392.

Необхідно підкреслити, що зміст будь-якої правосвідомості й правових норм, що базуються на ній, – це вираження синтезу і взаємозв'язку різних факторів, об'єктивних, суб'єктивних, а інколи просто випадкових. Іншими словами, як з погляду генези, так і в своєму безпосередньому наявному змісті право (як позитивне право) – це явище синтетичне, багатовимірне – у сенсі відображених у ньому реалій³⁵.

Ця обставина, звичайно, зумовлює і те, що практично завжди правові норми можуть бути різноманітними і мінливими за своїм змістом – навіть у межах приблизно одних і тих самих соціально-економічних та інших умов, у межах однієї і тієї ж історичної сходинки розвитку людства.

На нашу думку, найголовніше у питанні зв'язку змістів правосвідомості і права полягає у наступному. По-перше, власне правові норми можуть самостійно існувати і як нормативно-регулятивна система здатні впливати і впливають на реально існуючі соціальні процеси. Таким чином, вони виступають одним з факторів, який може викликати ті чи інші практичні соціальні наслідки. Отже, їм належить роль важливого засобу задоволення потреб та інтересів людей, зокрема, задоволення їх правових уявлень.

І по-друге, різноманітний зміст правових норм може призвести до різноманітних соціальних наслідків. Відповідно до цього зміни у змісті правових норм, тобто зміни правової форми і виражених у ній загальних правил поведінки, можуть викликати прогнозовані зміни у соціальній дійсності.

У зв'язку із цим варто підкреслити, що практичне значення права полягає в його здатності проникати в майбутнє, у здатності формування майбутньої поведінки людей. Це необхідно зробити не лише для того, щоб зауважити факт випередження у часі процесу об'єктивації права (і відповідно прояву його дієвості, активності, «інструментальності») щодо конкретної соціальної реальності, а й для вирішення питання про правильне співвіднесення (в кожний конкретний момент і стосовно даних конкретних стосунків, фактів) причини і наслідку, засобу і результату тощо.

³⁵ Проблемы теории государства и права : [учебник].– [2-е изд., перераб. и дополн.] / под ред. М. Н. Марченко.– М. : Норма, 2008. – С. 394.

Особливість правосвідомості полягає в тому, що вона оцінює не лише наявне право і правову дійсність, а й відображає ставлення до права (законності, правопорядку, правовим закладам) минулих правових епох і водночас моделює майбутнє право³⁶. У цьому також проявляється вплив правосвідомості на нормотворчу діяльність держави.

Ми з'ясували, що право і правосвідомість перебувають у тісному взаємозв'язку. Так, правосвідомість залежить від права як могутнього засобу інтелектуального і морального впливу, що сприяє розвитку тих чи інших правових уявлень. Її становлення і розвиток потребують знання і розуміння як права, так і інших правових явищ. У свою чергу правосвідомість теж впливає на право. Цей вплив відчувається у процесі як правоутворення, так і правореалізації. Конкретні шляхи і засоби цього впливу різноманітні. Усі потреби суспільства, усі суспільні відносини, що вимагають правової регламентації, перш ніж набути нормативного закріплення, стають предметом правосвідомості передусім суб'єктів правотворчих повноважень, які покликані формулювати норми права, приймати (видавати) нормативно-правові акти, вносити до них зміни, систематизувати їх.

Формою впливу правосвідомості на правоутворення є наукове прогнозування розвитку права. Форми прогнозування можуть бути різними: наукові публікації з обґрунтуванням необхідності в майбутньому прийняття певних законів, внесення до них змін; програмні заяви державних і політичних діячів щодо свого бачення розвитку певних сегментів права; висловлювання політичних партій та виборчих блоків з таких самих питань.

Впливає на правоутворення і така форма прояву правосвідомості, як планування законодавчої діяльності. Наявність плану надає змогу залучитися до законотворчого процесу всім зацікавленим суб'єктам, які мають змогу висувати свої пропозиції та зауваження до вже розроблених проектів нормативно-правових актів або пропонувати альтернативні проекти, що можуть бути використані при розробленні, обговоренні проекту закону.

³⁶ Червонюк В. И. Теория государства и права : [учеб. пособ.] / Червонюк В. И. – М. : ИНФРА-М, 2003. – С. 123–124.

Важливою формою впливу правосвідомості на правоутворення і законотворчість є розроблення концепцій окремих законів, інших нормативно-правових актів. Визначення в концепції мети правового регулювання, обґрунтування завдань, які слід вирішити в разі прийняття того чи іншого акта, розроблення структури акта, формулювання шляхів і напрямів регулювання суспільних відносин тощо – все це дає змогу суб'єкту правотворчих повноважень заздалегідь вивчити питання про зміст нормативно-правового акта, доцільність включення до нього тих чи інших нормативних приписів, спрогнозувати ефективність його регулятивного потенціалу і прийняти рішення про розроблення нормативно-правового акта або відкласти його на майбутнє.

Своєрідною за змістом формою впливу правосвідомості на правоутворення є її провідна роль на конкретних стадіях законотворчого процесу. При цьому значення того чи іншого виду правосвідомості має власну специфіку на кожній стадії. Для визначення шляхів формування права правова психологія дає «будівельний матеріал» у вигляді думок, почуттів, намірів людей щодо врегулювання певної сфери суспільних відносин. При розробленні законопроекту законодавець спирається на правосвідомість і враховує правову культуру народу, окремих соціальних груп, створює правові приписи, які б акумулювали очікувані суб'єктами суспільних відносин еталони і зразки поведінки.

Особливого значення професійна правосвідомість набуває на етапі обговорення та прийняття нормативно-правових актів. Народні депутати репрезентують у парламенті волю своїх виборців, але водночас представляють інтереси і політичної партії (блоку), до складу якої вони входять. Під час обговорення у депутата виникає певний, іноді доволі складний психологічний стан, налаштованість правосвідомості на позитивне чи негативне до обговорюваного законопроекту, а відтак, на відповідне результативне голосування, яке може бути зумовлене як правосвідомістю самого депутата, так і позицією депутатської фракції або настроями виборців. Рішення, яке викристалізовується у свідомості кожного парламентарія, є результатом досягнення відповідного компромісу між цими проявами правосвідомості. Зазначимо, що кінцевий результат ніколи не є наперед

вирішеним, про що свідчать непоодинокі випадки, коли депутатська фракція голосує з приводу певного законопроекту всупереч тій позиції, яку вона проголошувала під час виборчої кампанії або голосування конкретного депутата всупереч позиції власної фракції. Зрештою, стане проект документа законом чи його буде відхилено, залежить від кількості позитивних настанов народних депутатів щодо його прийняття. Але на схвалений парламентом закон може бути накладено вето президента, що означає факт невідповідності між оцінкою його змісту на рівні правосвідомості цих суб'єктів законотворчості³⁷.

Одним із перспективних партнерів України в період євроінтеграції є Федеративна Республіка Німеччина, яка також зацікавлена в розширенні обопільних зв'язків в політичній, правовій, економічній та науково-технічній сферах³⁸. Важливу роль у процесі правотворчості будь-якої держави виконує адвокат. Зважаючи на ефективність німецької правової системи, цікаво простежити роль німецького адвоката у законодавчому процесі.

Німецька спілка адвокатів наділена правом звертатися до парламенту із законодавчою ініціативою. Представники відповідних комітетів спілки повинні розробити чіткий план її просування, налагодити та підтримувати стосунки з особами, які працюють в Бундестазі, підготувати альтернативний варіант проекту на випадок невдачі. Важливими складовими успіху при цьому є розвинена внутрішня комунікація самої спілки, досвід та терпіння, а також робота з пресою. Вона має повідомити про роль адвокатів у просуванні прийнятого закону.

Під час лобіювання проекту німецький адвокат повинен керуватися інтересами професійного об'єднання та правосуддя, а не окремих клієнтів. Неприпустимим вважається тиск з боку клієнта на адвоката з метою лобіювання вигідного йому законопроекту.

Після досягнення успіху потрібно заявити про це в професійному середовищі: зробити прес-реліз, дати інтерв'ю тощо. Це створює позитивний імідж спілки,

³⁷ Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 542–544.

³⁸ Ткачук А. Організаційно-правові засади функціонування адвокатури в Німеччині / А. Ткачук // Право України. – 2015. – № 6. – С. 220-221.

свідчить про те, що на неї зважають. Але неможна перебільшувати – це негативно вплине на подальші контакти.

Якщо законопроект дійсно цінний і під час його лобіювання дотримано всіх правил, є велика імовірність, що він стане Законом. Якщо проект все ж таки відхилено, спілка аналізує, чому він зазнав невдачі, вносить до нього певні зміни та робить нову спробу реалізації.

Отже, можна виділити наступні **правила лобіювання законодавчого проекту** Німецької спілки адвокатів:

1. Точне формулювання законопроекту.
2. Встановлення ділових контактів з особами, які працюють в Бундестазі.
3. Розробка чіткого плану щодо просування ініціативи, а також альтернативного варіанту на випадок невдачі.
4. Особиста поведінка, досвід та професіоналізм адвокатів: вони повинні дотримуватися всіх норм законодавства.
5. Постійний супровід процесу просування проекту, вміння гнучко змінювати манеру поведінки.
6. Гарні стосунки з членами самого професійного об'єднання під час лобіювання законопроекту та після його втілення. Розвинена внутрішня комунікація спілки.
7. Робота з пресою.

Така модель взаємовідносин між державою та адвокатурою, в якій законодавець цікавиться думкою адвоката з приводу певних законопроектів і враховує її, на наш погляд, є прогресивною і демократичною. В Німеччині існує дієвий, налагоджений механізм взаємодії між законодавчим органом і адвокатською спільнотою³⁹. Отже, цей досвід є корисним і для України.

Великим здобутком нашої держави вбачається наявність безоплатної правової допомоги. Це правова допомога, що гарантується державою та повністю або

³⁹ Ткачук А. С. Роль Німецької спілки адвокатів у лобіюванні законодавчих проектів / А. С. Ткачук // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. / Одеська державна академія будівництва та архітектури (Одеса, 17 квітня 2015 р.) – Одеса : «ВМВ», 2015. – С. 102-103.

частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України. Можливість отримати безоплатну правову допомогу є складовою правового прогресу⁴⁰.

Висновки. Правосвідомість є необхідним інструментом створення норм права, специфічним маяком для його розвитку й удосконалення. Перед тим як отримати своє вираження в юридичних актах, майбутні норми повинні пройти через волю і свідомість людей, що беруть участь у правотворчості. Правосвідомість прогнозує розвиток права, обґрунтовує зміну його норм і інститутів. Тому якість, ефективність діючого правового регулювання, його відповідність потребам суспільного розвитку багато в чому зумовлюються рівнем правосвідомості осіб, які створюють норми права, їх загальною та юридичною культурою.

Для високої якості діяльності законодавця важливе значення мають вивчення і урахування суспільної думки, використання пропозицій з удосконалення законодавства, висунутих науковими підрозділами, у матеріалах ЗМІ, листах громадян, розробка наукових концепцій майбутніх актів⁴¹. У сучасній Україні суттєво зростає роль юридичної науки у правотворчій діяльності, її відповідальність за якість рекомендацій і прогнозів.

Правосвідомість являє собою складний комплекс емоційних, вольових і ідеологічних елементів. Правосвідомість виявляється в практичній діяльності громадян, посадових осіб, у політичних і юридичних документах, у коментарях державно-правових актів, нормах права тощо⁴².

Походження, логіка розвитку і зміст всієї правової дійсності, беззаперечно, свідчать про те, що правові норми і системи права загалом є так чи інакше результатом діяльності суб'єктів правосвідомості і правотворчості, розв'язання ними соціальних проблем або подолання певних суперечностей, чи виявлення потреб суспільної практики⁴³. Власне, одним із найважливіших проявів цього

⁴⁰ Ткачук А. С. Безоплатна правова допомога: переваги та недоліки / А. С. Ткачук // Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції НУ «ОМА». – Вип. 11 – О.: НУ «ОМА», 2017. – С. 194-195.

⁴¹ Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : [учебник] / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев.– М. : Эксмо, 2005. – С. 661.

⁴² Дробязко С. Г. Общая теория права : [учеб. пособие для вузов] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – [3-е изд., исправл. и дополн.] – Мн. : Амалфея, 2009. – с. 389.

⁴³ Гусарев С. Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти / Гусарев С. Д. – К. : Знання, 2005. – С. 146.

об'єктивного процесу і є постійний розвиток, зміни правових уявлень, відповідних їм загальнообов'язкових правил поведінки, історично конкретних правових систем. І, мабуть, тільки в даному контексті всі правові, юридичні явища можуть бути усвідомлені як прояв правової необхідності й соціальної закономірності, як об'єктивно зумовлений атрибут суспільного розвитку.

Література:

1. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : [учебник] / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003 – 576 с.
2. Васильев А. В. Теория государства и права : курс лекций / Васильев А. В. – М. : Флинта : МПСИ, 2006. – 200 с.
3. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : [учебник] / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Эксмо, 2005. – 832 с.
4. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / А. В. Грищенко. – К., 2002. – 21 с.
5. Гусарев С. Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти / Гусарев С. Д. – К. : Знання, 2005. – 375 с.
6. Державне управління : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. Ін-т пробл. держ. упр. та місцевого самоврядування. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
7. Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження ХІХ ст. – початку ХХ століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 120–129.
8. Дробязко С. Г. Общая теория права : [учеб. пособие для вузов] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – [3-е изд., исправл. и дополн.] – Мн. : Амалфея, 2009. – 484 с.

9. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584с.

10. Иванов А. А. Теория государства и права : [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»]. – [2-е изд., перераб. и дополн.] / Иванов А. А. ; под ред. В. П. Малахова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2009. – 351 с.

11. Карбонье Ж. Юридическая социология / Карбонье Ж. ; пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – 350 с.

12. Кулапов В. Л. Теория государства и права : [учебник] / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – 384 с.

13. Летушева Н. И. Теория государства и права : [учебник для студ. сред. проф. учеб. заведений]. – [4-е изд., испр. и дополн.]. / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 208 с.

14. Мадіссон В. В. На шляху розроблення методології філософії приватного права / В. В. Мадіссон // Право України. – 1998. – № 6. – С. 94–98.

15. Матузов Н. И. Теория государства и права : [учебник]. – [3-е изд.] / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Дело АНХ, 2009. – 528 с.

16. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания / Новгородцев П. И. ; РАН. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1997. – 269 с.

17. Общая теория права и государства : [учебник]. – [3-е изд., перераб. и дополн.] / под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 2003. – 520 с.

18. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Оніщенко Н. М. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

19. Оніщенко Н. М. Вступ до теорії правових систем : [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук, В. С. Журавський, В. І. Тимошенко, С. В. Бобровник;

Ин-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; За заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.

20. Правова культура як феномен сучасної правової дійсності: наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / склад. : А. Вінницька, Т. Петруня, Є. Руденко ; ред. Л. Голубенко ; Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гмирьова. – Миколаїв, 2009. – 42 с.

21. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – С. 36–44.

22. Проблемы теории государства и права : [учебник].– [2-е изд., перераб. и дополн.] / под ред. М. Н. Марченко.– М. : Норма, 2008. – 784 с.

23. Радько Т. Н. Теория государства и права : [учебник]. – [2-е изд.] / Радько Т. Н. – М. : Проспект, 2009. – 752 с.

24. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб./ Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.

25. Теория государства и права: [учебник]. – [3-е изд., перераб. и дополн.] / отв. ред. В. Д. Перевалов.– М.: Норма, 2008. – 496 с.

26. Ткачук А. Роль правосвідомості та правової культури у формуванні правової держави / А. Ткачук // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 421–425.

27. Ткачук А. С. Безоплатна правова допомога: переваги та недоліки / А. С. Ткачук // Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції НУ «ОМА». – Вип. 11 – О.: НУ «ОМА», 2017. – С. 193-197. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/6666>

28. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки / А. С. Ткачук // Актуальні проблеми політики. – 2011. – № 43. – С. 56–63.

29. Ткачук А. Організаційно-правові засади функціонування адвокатури в Німеччині / А. Ткачук // Право України. – 2015. – № 6. – С. 216–222. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3152>

30. Ткачук А. С. Роль Німецької спілки адвокатів у лобіюванні законодавчих проектів / А. С. Ткачук // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. / Одеська державна академія будівництва та архітектури (Одеса, 17 квітня 2015 р.) – Одеса : «ВМВ», 2015. – С. 102–103. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2878>

31. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : [учебник для высших учебных заведений]. – [4-е изд., испр.] / Хропанюк В. Н. ; под ред. В. Г. Стрекозова. – М. : Омега-Л, 2010. – 323 с.

32. Червонюк В. И. Теория государства и права : [учеб. пособ.] / Червонюк В. И. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 256 с.